

A pusztítás művészei?

**Ivanics Mária: A Krími Kánság
a tizenöt éves háborúban.**

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 235 old.

Rendkívül érdekes könyv látott napvilágot 1994 végén Ivanics Mária tollából. A szerző olyan témát dolgozott fel munkájában, mely kevéssé ismert nemcsak a történelem iránt érdeklődő olvasók között, hanem még a korszakban tájékozott kutatók előtt is. A Krími Kánság történetével csak kevesen foglalkoztak (pl. Szmirnov múlt század végi vagy Kortepe-ter 1972-es könyve). Az olvasó számára a tatár fogalom egyértelműen az 1241-es „tatárjáráshoz” kapcsolódik, s jóval kevésbé a 16–17. század török háborúhoz, amikor tatár segédcapatok harcoltak a török seregek mellett. Elterjedt közhely a történeti irodalomban is, hogy a tatárok az oklatan pusztítás művészei voltak, s jelentős részük volt Magyarország török kori pusztulásában. Ha mindehhez még hozzátesszük, hogy a 15 éves háború hazánk 16–17. századi történetének kevéssé ismert és kutatott eseményei közé tartozik, egyértelművé válik, hogy Ivanics Mária nehéz feladatára vállalkozott. Monografikus igényű munka eddig alig jelent meg e háborúról, jobbára csak kisebb-nagyobb tanulmányok születtek, ezek sem nagy számban. Loeb század eleji, a háború előzményeit tárgyaló műve után 1988-ban Caroline Finkel írt kitűnő összefoglaló munkát a háború „logisztikai” kérdéseiről, valamint Jan Niederkorn jelentetett meg szintén kiváló szintézist 1994-ben.

A szerző könyve lényegében kandidátusi értekezésére épül, annak valamelyest átdolgozott változata. A munka bevezetésből, s négy nagyobb, alfejezetekre tagolódó részből áll. A bevezetésben Ivanics Mária áttekinti a krími tatárookra vonatkozó szakirodalmat és a témával kapcsolatos fontosabb forrásokat. Témaválasztását azzal indokolja, hogy a 15 éves háború idején vált tömegessé és rendszeressé a tatárok alkalmazása a magyaror-

szági hadműveletekben. Három fő problémára koncentrál a szerző munkájában: a tatárok törökök oldalán való hadakozásának okai, a tatárok katonai feladata és harci értéke, s a háború során a tatároknak és más oszmán vazallusoknak egymáshoz és a Portához való viszonya.

Az első fejezetben a szerző a Krími Kánság történetét vázolja a források és a szakirodalom alapján. E rész a tágabb olvasókörökre is gondolva készült, hiszen vajmi keveset olvashatunk magyar nyelven e témáról. A szerző történeti áttekintését az Aranyhorda bukásától indítja, amelyből a kazáni, az asztrakháni és a krími kánságok váltak ki, illetőleg az ún. Nagy Horda. A Krím-félsziget önálló-sodási kísérletei az 1440-es években jártak eredménnyel, amikor Hádzsi Giráj kán, Dzsingisz kán egyik távoli leszármazottja megvetette egy három évszázadig fennálló állam, s az ugyanannyi ideig uralkodó Giráj-dinasztia alapjait. A Krím-félszigeten a formálódó tatár állam mellett jelen voltak gazdag itáliai alapítású kereskedő városok is. Az olasz városok már 1475-ben a terjeszkedő oszmán birodalom kezére kerültek. Nem járt sokkal jobban a Krími Kánság sem, mert trónöröklési zűrzavarok után Mengli Giráj 1478 táján oszmán segítséggel szerezte vissza trónját. Ez azt jelentette, hogy ettől fogva, változó tartalommal megtöltve ugyan, de oszmán fennhatóság érvényesült a krími tatárok felett. A szerző árnyaltan igyekszik ábrázolni az oszmán–tatár viszonyt, szerinte kezdetben inkább szövetségi kapcsolatról beszélhetünk, amelyet kölcsönös egymásrautaltság jellemezett. A tatárok védtek északról az Oszmán Birodalmat, kereskedelmi útvonalakat ellenőriztek, stb.

A szerző áttekintést ad a Krími Kánság 15–16. századi külpolitikájáról is. Kiemeli azt, hogy a 15. század vége felé szembekerültek korábbi pártfogójukkal, a lengyelekkel és az oroszok felé közeledtek. E szövetségnek kettős következménye lett; egyfelől a Krími Kánság 1502-ben győzelmet aratott a Nagy Horda felett és kezdte átvenni annak szerepét

(adót követelt, s a másik két kánság felett befolyást akart gyakorolni), másfelől pedig az orosz állam önállóvá vált, s megindult a nagyhatalommá válás hosszú útján. Az orosz előrenyomulás áldozatául esett a kazanyi és az asztrakháni kánság is, s hiába fogott össze az oszmánokkal a Krími Kánság (1569–70-es sikertelen asztrakháni expedíció). A század utolsó harmadában erősödött a török fennhatóság a krími tatárok felett. Az elhúzódó perzsa háború (1578–1590) miatt a Porta egyre nagyobb számú segédcsoportokat igényelt a Kánságtól, ellenséges földön teletette őket. 1583-ban a kán megtagadta a parancsot és visszavonult. Válaszul III. Murád szultán leváltotta és fivérét nevezte ki, a kítört felkelést pedig leverette. Az erősödő oszmán befolyást jelezte, hogy 1584-től a káni székhelyen tartott pénteki imában előbb említették a szultán nevét, mint a kánét. Ivanics Mária hangsúlyozza, hogy egy-egy kivételes személyiség, mint például a nagy műveltségű Gázi Giráj kán (1588–1608) lazítani tudott a szorosabbá vált vazallusi kapcsolaton, s viszonylagos függetlenségre tehetett szert.

A szerző foglalkozik munkájában a Kánság államszervezetével, társadalmával, jövedelmeivel és hadseregével is. Az állam élén a nemzetségfők gyűlésén a Giráj nemzetségből megválasztott és a szultán által megerősített kán állott. A kán után következő két méltóság a kalga és a nureddin volt. A kán hatalma nem válhatott oszmán módon despotikussá, mert az alapvetően nomád jellegű tatár társadalomban rendkívüli befolyással bírtak a nemzetségek. A négy legfontosabb nemzetségfő (bég) a külpolitika megformálásába is beleszólt. A Kánság jövedelmeinek egy részét a szomszédos országok által természetben és áruban adott „ajándékok” vagy adók tették ki. Ezeknél jóval jelentősebb összegek származtak a rab- és szolgakereskedelemből, vámjövedelmekből, a sóból stb. A Porta is támogatta anyagilag vazallusát: évjáradékot fizetett a kánnak, a mellé adott testőrség zsoldját is fizette (ló- vagy tegezpénz), oszmán hadjáratokban való részvétel esetén pedig 5–30 ezer aranyat kitevő útiköltséget is adott. A 16. században három részre tagolódott a tatár haderő: a kán és az ural-

kodócsalád csapatai (lovas szekbánok, s a néhányezer főt kitevő gyalogos muskétások), a tízezer főre rúgó nemzetségi lovascsapatok, s a 20–30 ezer főre becsülhető, alacsony harcértékű, alávetett nogajok. A szerző álláspontja szerint a rettegő krími tatár haderő nem 80–100 ezer fő volt, ahogy azt a kutatók zömmel vélték, hanem mindössze 30–35 ezer fő lehetett a 16. század végén.

A könyv következő két fejezetében a szerző munkája fő témájával, a tatárok 15 éves háborúban való részvételével foglalkozik. Az elsőben „a tatárok az oszmán terjeszkedés szolgálatában” címmel a 15 éves háború első két évét, 1593–1594-et és a tatárok közreműködését tárgyalja. A szerző röviden bemutatja a háború kitérésének körülményeit és első évének eseményeit. A hadjárat késői megindítása miatt a tatárok nem vehettek részt ebben, de Gázi Giráj kán meghívást kapott a következő évi hadjáratra. A szerző részletesen vázolja a tatárok útját a Krímből Lengyelországon és az erdélyi határokon át a Szinán által ostrom alá vett Gyórhöz. Következtetése szerint legalább 2–2 1/2 hónapba telt, míg a Krímből a hadszíntérre jutott a tatár had, ami alig volt kevesebb, mint az oszmán had Isztambultól Gyórig tartó vonulási ideje. Az 1594-es hadjárat kapcsán utal arra is, hogy Szinán nagyvezír és Gázi Giráj kán között az előbbi hibájából kezdettől feszült volt a viszony. Hangsúlyozza a tatárok érdemeit az ostrom során, s azt, hogy Pápát is ők foglalták el.

A háború „hátralévő” (1595–1606) részével a könyv leghosszabb fejezetében foglalkozik a szerző. E rész „a kísérlet a vazallusi függés lazítására” címet viseli. Először kitér az oszmán vazallus országok (Erdély, Havasalföld és Moldva) elszakadására és a Habsburg birodalommal kötött szövetségére. Ezért a Porta 1595-ös hadjáratával a „lázadó” vazallusokat akarta visszatéríteni, illetve megbüntetni. A Moldva térségében tevékenykedő kán célja az volt, hogy a lázadó román vajdák helyett saját testvéreit helyezze be Moldva, illetve Havasalföld trónjára. A moldvai eseményekbe azonban beavatkoztak a szintén érdekelt lengyelek is, akikkel a kán kompromisszumos békét kötött. Gá-

zi Giráj kán a következő évben sem jött ugyan Magyarországra, de testvérét, Feth Giráj kalgát elküldte ide egy kb. 10 ezer fős haddal. A kalga előbb a Temesvárt ostromló Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem ellen harcolt, majd csatlakozott az Eger ellen vonuló és a várat bevevő szultáni sereghez. A tatárok érdemeket is szereztek az oszmán diadallal végződő mezőkeresztesi csatában. A „pirruszi győzelem” után az új nagyvezír a távolmaradó Gázi Girájt leváltotta, s Feth Girájt nevezte ki kánnak. A portai beavatkozás belviszályt váltott ki a Krími Kánságban, ezúttal azonban a régi kán maradt felül, aki kihasználta a hamarosan bekövetkező portai változásokat. Gázi Giráj ugyan nem mert szakítani nyíltan a Portával, de ezután fokozottan kereste az önálló politizálás lehetőségeit.

1597–1598 folyamán a kán próbálta kiterjeszteni befolyását az elpártolt vazallus országokra. Ennek kiemelkedő fontosságú része volt az erdélyi–tatár kapcsolatfelvétel, ami tatár kezdeményezésre indult meg 1597 novemberében. Az erdélyi követek azt kérték, hogy a kán járjon közben a szultánnál a béke érdekében, s Erdély kapja vissza Gyulát és Temesvárt, cserébe pedig azt ígérték, hogy Báthori Zsigmond is békét fog közvetíteni Rudolf császár és a szultán között. Gázi Giráj kán szerződéslevelet (ahdnáme) adott Báthori Zsigmondnak, amelyben szövetséget ígért, s pénzt kért, hogy a Portán túszul tartott testvérét kiválthassa. A tárgyalások közben a helyzet változott; Báthori Zsigmond lemondott országáról és átadta azt Rudolf császárnak. A Habsburg fél már keményebb feltételeket támasztott az 1598-as tárgyalások során a kánnal szemben, mint az erdélyi fejedelem. A tárgyalások miatt a személyesen hadjáratra jövő kán meglehetősen későn csatlakozott az Erdély ellen vonuló oszmán hadhoz. Gázi Giráj kán ugyanakkor folytatta „különutas”, a Habsburg-féllal is tárgyaló politikáját. A két fél meglehetősen ellentétes célokat tűzött ki; a kán különbékét akart kötni a császárral és pénzt kívánt kicsikarni tőle, míg a Habsburg-fél török közvetítőnek tekintette, s Erdély és Havasalföld megszerzését akarta elérni.

1599 nyarán és őszén béketárgyalások folytak, amelyeknek egyik főszereplője Gázi Giráj kán volt. A tatár uralkodó békejavaslata az volt, hogy a császár adja vissza az 1599-ig elfoglalt várakat, cserébe pedig visszakapja Egert és még néhány kisebb várat. E békeajánlat a töröknek lett volna előnyös, hiszen visszakapták volna Esztergomot és Gyórt, s csak Egerről kellett volna lemondaniuk. A Porta így is elutasította Esztergom és Eger elcserlését, s Erdélyről és az évi adóról sem volt hajlandó lemondani. Császári részről ragaszkodtak Erdély és Havasalföld birtoklásához vagy legalább semlegességéhez, Eger birtoklásához, az évi adó megszüntetéséhez. Ilyen előzmények után került sor az 1599. évi október–novemberi tárgyalásokra Esztergom közelében, amelyek az eltérő álláspontok miatt nem vezethettek eredményre. A szerző értékelése szerint a Habsburg diplomácia volt lépéselőnyben az egységes koncepcióval nem rendelkező törökökkel szemben. A Habsburg-fél elsősorban Erdély megszerzése, valamint a külföldi segélypénzek megtartása miatt nem volt hajlandó ekkor békét kötni. Ivanics Mária kiemeli, hogy a kán kulcsszerepet játszott az 1599. évi eseményekben, a béke megkötésére is felhatalmazást kapott.

1599 után a tatárok kisebb seregekkel vettek részt a magyarországi hadműveletekben, annál aktívabban vállalt részt a Krími Kánság a diplomáciában. A kán figyelme, akárcsak 1595-ben, elsősorban Erdélyre, Havasalföldre és Moldvára irányult. Mivel nemcsak a Porta és a Habsburg udvar, de Lengyelország is beavatkozott e három ország belügyeibe, 1598 és 1603 között állandó politikai változások, uralkodócserék történtek. Gázi Giráj kán nem maradt passzív szemlélője az eseményeknek, 1603-ban megújította kapcsolatát az Erdélyt és Havasalföldet újfent befolyása alá vonó Habsburgokkal. A szerző összegzése szerint ugyan mellékhadszíntérnek számítottak a vazallus országok, mégis jelentőségük nagy volt. A kán fokozatosan elismertette a vazallus országok feletti fennhatóságát az egymással küzdő vetélytársakkal. A kán beleszólt a román fejedelmek választásába, adót fizettek neki a vajdaságok, sőt az erdélyi

fejedelmek is küldtek ajándékot. Így az oszmán hatalom gyengülésével párhuzamosan erősödött a tatár befolyás ezekben az országokban.

A könyv utolsó nagy fejezetében Ivanics Mária a tatárok helyét és feladatát vizsgálja a török hadseregben. A szerző hangsúlyozza, hogy a háború vége felé, 1602 után a tatárokat segédcsapatként alkalmazták, amikor fő feladatuk az ellenség országának pusztítása volt. Nemcsak az ellenség megfélemlítése, hanem élelmiszerellátásának megnehezítése is célja volt a török hadvezetés által elrendelt portyáknak. A tatároknak szerepe volt az oszmán sereg élelmezésében is. A szerző elemzi a tatárok magyarországi teelésével kapcsolatos kérdéseket is. Megállapítja, hogy nagyobb tatár had négy alkalommal teelt rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon (1594-ben, 1598–1599-ben, 1602–1603 fordulóján és 1604–1605 fordulóján). A tatárok városokhoz közeli táborokban voltak, illetve végvárakban teljesítettek szolgálatot. A szerző kísérletet tett a magyarországi hadjáratokban résztvevő tatár csapatok létszámának megállapítására is. A források alapján arra a következtetésre jutott, hogy kán vezetett sereg esetén 20–25 ezres, kalga vagy mirza vezetett had esetén pedig 10–15 ezres tatár haddal számolhatunk. A szerző elemzi a török és tatár katonaság viszonyát is, amely nem nélkülözte a konfliktusokat. A tatár pusztítások elkerülése érdekében felmerült, hogy a tatárokat fizessék. Erre azonban nem került sor, csak a kán és udvari népe kapta meg a szokásos fizetséget. A szerző rámutat arra, hogy a tatár pusztítások oka a tatár társadalom fejletlenségében rejlett, a portyák jelentették a fizetetlen, s csak ellátásban részesülő tatároknak a megélhetés egyetlen forrását. Arra is utal, hogy bár a tatár pusztítások, kegyetlenkedések tagadhatatlanok, korántsem biztos, hogy a pusztulás olyan mérvű volt, mint amelyet a szakirodalom eddig feltételezett. Véleménye szerint a tatár teelési körzetek demográfiai adatainak körülményeként elemzése alapján állapíthatjuk majd meg a pusztulás reális mértékét. A könyv végén a szerző röviden összefoglalja a tatárok 15

éves háborúban való részvételének főbb tanulságait.

Ivanics Mária könyve magas szakmai színvonalat egyesít olvasmányos, világos stílussal, s ezáltal válik a korszakot nem ismerő olvasó számára is élvezhető munkává. A szerző érdeme, hogy számos újdonságot tartalmaz munkája, meg tudta haladni a korábbi szakirodalom megállapításait. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy sok török, német és latinnyelvű levéltári forrást, krónikát használt, amelyeket rendkívüli alaposággal elemez. A szerző tatár specialista, s mivel munkája túlnyomórészt a tatárokról szól, tévedéssel csak akkor találkozunk, amikor a szerző a szakirodalom által csak kevéssé feltárt háború általános területére merészkedik. A háborús események vázlatos ismertetésénél a szerző elkerülhetetlenül átveszi a szakirodalom tévedéseit, kronológiai hibáit (ezek pl. az ó- és újnaptár keveréséből származnak). A szerző vizsgatásául szolgálhat, hogy ilyen hibákat a háború szinte valamennyi kutatója (e sorok szerzője is) követett el. Például a perzsákkal kötött 1590-es békét nem Amaziában, hanem Konstantinápolyban kötötték, Szinánt 1590-ben nem a janicsárok, hanem a portai szpáhik felkelése juttatta hatalomra, s nem Ferhádót, hanem Szijávust váltotta fel a nagyvezíri tisztségben (60. o.) 1594-ben Tatát nem július 13-án (65. o.) vették be az oszmánok, hanem tíz nappal később. A Győr közelében levő császári tábor ellen indított török támadás nem szeptember 13-án (78. o.), hanem újnaptár szerint szeptember 8-án volt. 1597-ben (103. o. 46. jegyzet) Tatát nem márciusban, hanem májusban foglalták vissza, s a vár nem szeptemberben, hanem októberben került ismét török kézre. Vác-Verőcénél nem egész őszszel nézett farkasszemet a két sereg, hanem csak november 2 és 10 között, s a szerző állításával ellentétben sor került nagyobb összecsapásokra is. A felsorolt, jobbára kronológiai tévedések száma rendkívül csekély. Ezekkel együtt, ahogy azt már több helyen hangsúlyoztuk, a 15 éves háború történeti kutatása szempontjából előrelépésnek, értékes és jeles alkotásnak tartjuk Ivanics Mária munkáját.

Toth Sándor László